

PAGĀTNE, VĒSTURE UN “PATIESĪBA”: ZINĀTNE UN VALSTS INTERESES SAREŽĢĪTU ATTIECĪBU TRIJSTŪRĪ

Andris Levāns

 0000-0003-4676-4703

Ja tagadnes izjūtu paletē krāsas jauc kara tuvums un ieilgusi nenoteiktība, tad cilvēki sāk ticēt brīnumiem. Maģiskais reālisms atkal ir modē, bet racionalitāte atkāpjas ēnā. Skaitļu virknēs un skaļos vārdos glābēji minorā deklamē prozu par “valsts interesēm”. Šajā emocionāli uzkarsētajā gaisotnē un viedokļu troksnī zinātnei, šķiet, vietas nav. Vēstures zinātnei, aizstāvojot savas intereses, būs jāsastopas jau atkal ar saviem arhetipiem – pagātnei, vēsturi un “patiesību” – un maģiskā reālisma manierē jāliecina: “vēsture” tieši šobrīd “valsts interešu” kontekstā ir nacionāla prioritāte. Racionalitāte atgādina, ka zinātne arī Latvijā nodrošina valsts funkciju nepārtrauktību. Zinātni no citām “prāta” sfērām atšķir tas, ka tā ir diskursīva pēc būtības, un tieši šī īpatnība nosaka, kāpēc tā spēj generēt unikālus risinājumus kā atbildes uz tagadnes izaicinājumiem. Tagadne piebilst, ka vēstures zinātne ir stratēģisks valsts ilgtspējas resurss. Iespējams, ka arī Latvijā šāda apgalvojuma patiesums nav jāpierāda.

Gaidas un pieprasījums vēstures zinātni šķietami izceļ no elitārās sarežģītības, jo “vēsturei” jābūt “patiesai”. Patiesība un vēsture ir sarežģītu attiecību pāris. Ja tam piebiedrojas “pagātne”, kā kolektīvie populārie priekšstatī atgādina, tad šādā attiecību trijstūrī dzimst idejas par cēlas morāles un ētiskas rīcības varoņiem un “vēsturiskas” netaisnības upuriem. Ja mēs domājam par zinātniskās izpētes procesu, tad “produktam” – informācijai, kas tiek iegūta analīzes ceļā, ir jābūt

ticamam. Darbs ar pagātnes liecībām jeb artefaktiem liek skaļi un droši deklinēt izpētes metodes un instrumentārija jēdzienus.

Vēstures zinātne konceptualizē izziņas procesu par sabiedrībām pagātnē ar minētās triādes – pagātne, vēsture un patiesība – palīdzību; antīkā laikmeta, viduslaiku un moderno historiogrāfiju pieredze atgādina, ka šo trīs izziņas reprezentāciju attiecībās ir neatslābstoša spriedze. Kolektīvās gaidas un populārā uztvere reducē vēsturiskās izziņas mērķi – uzskatot, ka tā *ir* izstāstīta patiesība. Taču tieši “patiesība” kā filosofiski ambivalenta kategorija padara neiespējamu, ka vēstures naratīvam kā “faktos” balstītam stāstam ir saistošs šāds ētiskais imperatīvs.

Pagātnē nav iespējams atgriezties, notikušā sekas vairs nevar mainīt, visi cilvēki noveco un mirst – tā ir patiesība. Tā atgādina par robežām un konfrontē gaidas ar realitāti. Šie atgādinājumi šķietami satuvina pagātņi un tagadni kā poētiskas izteiksmes pieredzi. Pagātne, kuru apraksta un attēlo “vēsture”, atklājas kā teksts un tagadnes sociālo projekciju “ekrāns”, uz kura ieraugām to, ko gaidām. Ja gaidas pielāgo uztveri iespējai, ka robežas var atcelt un patiesību pakļaut brīnumam, tad pagātne un vēsture saplūst. Tāpēc vēsture dod mierinājumu un atsauc kolektīvajā “atmiņā” it kā labi zināmo, ka cilvēki ir ticējuši stāstam par nemirstību. Ja pārpratuma vai pieraduma dēļ pieņemam, ka vēsture saglabā ticamus pagātnes nospiedumus, bet rakstītie vēstures avoti būtu pagātnes “spoguļi”, kuros esot ieraugāma “patiesība”, tad iespējams varētu būt viss, pēc kā tiecas mūsu iztēle un gaidas – arī nemirstība. Vēsture nav tas, kas bija, bet gan tas, ko cilvēki šodien un tagad par pagātņi domā un kā to uztver un jūt. Vēsturnieki un viņu darbi bieži un vieglprātīgi deklarē nodomu un sasniedzamo mērķi – vēsturei jāstāsta “patiesība”. Šāds nodoms ir cēls, bet maldinošs, un mērķis nav sasniedzams. Ja vēsture būtu “atslēgas caurums”, pa kuru būtu iespējams ielūkoties pagātnē, tad “mēs” ieraudzītu sevi.

Pārliecība, ko balsta kolektīvie priekšstati, ka zināšanas par pagātņi jeb “vēsture”, kuru kopiena patērē, dziļi ietekmē un formē tās identitāti, kultūras piederības izjūtu, politisko pašnoteikšanos utt., netiek apšaubīta kā patiesa. Šī šķietami stabila un noturīgā priekšstata vājā vieta sabiedrības vērīgajam un vērtējošajam skatienam ir apslēpta kā Ahilejam papēdis, jo, proti, zināšanas par pagātņi, kas nav maināma, ir mainīgas, ja tiek pakļautas zinātniskai kritikai; tās ir jāatjauno un jāpapildina. Šo procesu nodrošina zinātne. Zināšanas ir prāta konstrukcijas, tieši tāpēc tās tiek pakļautas dekonstrukcijai. Ja piekrītam apgalvojumam, ka zināšanas ir ilgtermiņā akumulēta un kolektīvās mācīšanās pieredzi aprakstoša informācija, tad tām ir sava cena kā jebkurai precei. Šim zinātnes produktam, tātad, ir jābūt kvalitatīvam, pat ja šodien pieprasījums pēc tā ir zems.

Māksla pārliecināt par zināšanu un pierādījumu patiesīgumu zinātnē ir sarežģīta un zeltā sverama prasme, kas izsaka sevi īpašā kodējumā – valodā, ko

saprot tikai nozarei piederīgie vai citi domājoši cilvēki. No malas raugoties, šī māka var šķist rotaļīga un eleganta, kas izpildīta bez redzamas piepūles. Taču argumentācija, ar kuru izteikumi, apgalvojumi un nosaukto "faktu" virknes loģika tiek pamatota, ir šīs mākslas pamats. Tas ļauj nošķirt un atpazīt autoritāšu "arhitektūras" un "satversmes" konstrukciju stiprās un vājās vietas un jautāt, vai autoritāti ir vadījušas un formējušas ideoloģiskas vai zinātniskas ambīcijas.

Autoritātēm un relikvijām kopīgs ir tas, ka kādu brīdi, ja sociālā konjunktūra labvēlīga, kolektīvo uztveri nosaka ticība, bet racionalitāte atkāpjas: abas tiek uztvertas kā patiesas tik ilgi, kamēr par visu lietu mēru kļūst šaubas un skepse. Nacionālisma ideoloģiju formēti pagātnes naratīvi it sevišķi vēsturē, pat ja to radītāji, aizbildņi un komunikatori uzturas nosacīti vai izteikti atšķirīgās sociālās sistēmās, ir tuvi savā ievirzē un nolūkā, proti – vēsturi tie saprot kā politiskās varas instrumentu, ar kuru var mainīt sociālo un valsts attiecību sistēmu.

Vēstures zinātne ir pierādījumos balstīta izziņas joma, kuru no dabas zinātnēm atšķir tikai izpētes metodes un terminoloģija. Tieši tāpēc akadēmiskai "vēsturei" ir iespēja būt ticamai un jābūt patiesai, citiem vārdiem, brīvai teritorijai, kurā netiek maksātas nodevas politiskām doktrīnām, nav tīšu sagrozījumu un melu. Tagadnes politisko un ģeopolitisko izaicinājumu kontekstā akadēmiskā "vēsture" ir ne tikai zinātniskā potenciāla apliecinājums un stratēģiskās komunikācijas rīks, bet arī sabiedrības rīcībspējas apliecinājums. Vēstures zinātnes mērķi un sabiedrības gaidas atšķirsies, ja tās mērīsim ar kolektīvo vēsturisko atmiņu aprakstošajām kategorijām: pagātne, vēsture un "patiesība". Ja šī racionāli skaidrojamā un katrā sabiedrībā klātesošā difference naiva pārpratuma dēļ ir kritērijs, pēc kura tiek mērīta atbilstība valsts interesēm, tad šāda pieeja zinātnes un valsts institūciju attiecībām zaudē racionālo pamatu. Aksioma, ka zinātne ir dārga, atgriež mūs realitātē. Nepārtrauktība finansējumā zinātnei ir ilgtermiņa kapitālieguldījums. Latvijā radīta ekspertīze jebkurā zinātņu nozarē būs dārga, taču noteikti lētāka nekā importētā, par kuru nāksies maksāt dārgāk. Ilgtermiņa ieguldījumi savu izdevīgumu attaisno nākotnē, kaut arī šodien tie var šķist lieki.

Veiksmīgas un diskursīvas komunikācijas viens no ļoti būtiskiem nosacījumiem ir zinātnes balss klātbūtne atvērtā sabiedrībā. Citiem vārdiem, zinātnes jaunradītās un kritiski izvērtētās zināšanas formē un konstituē daudzbalssīgu un realitāti konstruktīvi reflektējošu komunikācijas telpu. Zinātne piešķir šai telpai dinamiku un rezistenci pret sagrozījumiem un meliem, kas ietērpti "zinātnes" un "patiesības" vārdu mežģīnēs. Agresīvas propagandas mērķis ir atsvešināt un noliegt valsts kopienai sevi. Tagadne zinātnes un sabiedrības attiecību un atbildības kontekstā liek uzdot neērtus un neatliekamus jautājumus: Vai apzināti manipulētas zināšanas un naratīvi par pagātne ir sabiedrības drošības apdraudējums?

Vai zinātne ir nacionālās drošības resurss? Vai sabiedrības un valsts ilgtspēja ir iespējama ar vāji finansētu un rīcības brīvībā ierobežotu zinātni? Vai vēstures zinātne Latvijā šodien ir gatava reaģēt uz agresīvas propagandas kampaņām? Vai zināšanu piesātinājums un izpratne par pagātnes procesiem Latvijas sabiedrībā ir tāda, ka sociālajai videi un valsts kopienai piemīt rezistence pret dezinformāciju – spēja to atpazīt un vērtēt kā aplamu?

Zinātne ir un vienmēr būs sarežģīta. Ja “mēs” gribam “vienkārši un saprotami”, tad maģiskais realisms būs mūsu gala stacija. Zinātnei, tātad arī vēstures zinātnei, ir jābūt neērtai, tai nav jābūt pateicīgai un paklausīgai. Zinātne, kas ir rāma kā mājdzīvnieks, ieslīgst apātijā, kūtri rūc un iestrēgst stagnācijā, pārstāj būt neatkarīga, radoša, inovatīva, provocējoša un konkurētspējīga. Darbs zinātnē nav hobijs, ko var veikt par “velti” vai pašfinansēšanas režīmā un kas ļauj “nosist” laiku, ja valsts institūcijas formāli sagaida izmērāmus rezultātīvos rādītājus. Šis darbs apstājas vai iegūst dīvainas un neakadēmiskas formas, ja politiskās elites deklarētajiem nolūkiem seko finansējuma samazināšana.

Zinātnes brīvība un demokrātija ir cieši saistītas izpētes tēmu brīvā izvēlē. Brīvība zinātnē ir ciešā simbiozē ar valsts finansējumu – ja tas tiek reducēts līdz “iztikas minimumam”, tad zinātne kļūst manipulējama un atsevišķi ļoti svarīgi pētījumi nenotiek. Ironiski varētu teikt, ka šādi, ja zinātnieki apzinās savu atkarību no politiskās elites viedokļiem un populāro noskaņu konjunktūras, zinātnei un zinātniekiem var likt jeb piespiest kalpot sabiedrības interesēm. Ja viedokļu konjunktūra diktē lēmumu pieņemšanu, bet ne tiesiskais regulējums nosaka konkurētspējīgas zinātnes finansējuma rīku un apjomu neatkarību un nesargā no populisma, tad tā kļūst ideoloģiska. Vai tas būtu humanitāro un citu zinātņu pagrimums? Tikai totalitārisma un autoritārisma valsts jeb ar to domājamā politiskā elite nosaka, kas un kā ir jāpēta: vēsture kļūst par ideoloģisku manipulāciju rīku un diskreditē sevi kā nozari un to pārstāvošos intelektuāļus.

Zinātnei vajadzētu būt īpašai teritorijai valsts sociālo vajadzību ainavā, kurai sabiedrība piešķir sava labuma vārdā īpašu statusu, kas to pasargā no pārsteidzīgas, nekompetentas un neracionālas rīcības un lēmumiem. Šai teritorijai būtu jābūt īpaši aizsargājamai kā dabas liegumam, kurā nedrīkst patvaļīgi cirst kokus, pat ja ziema barga un kurināmā tuvumā nav.

Šajā *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāla* numurā ir apkopoti jauni pētījumi ar oriģinālu skatījumu uz šķietami labi zināmām izpētes tēmām, kurām rakstu autori piešķir citāda skatījuma rakursu un piedāvā līdz šim neierastu perspektīvu, pievērš mūsu uzmanību detaļām, atver un savā darbā integrē maz zināmus vai līdz šim neizmantotus rakstītos un vizuālos vēstures avotus un citus pagātnes artefaktus. Lasāmo pētījumu rezultāti ir nenoliedzami interesanti, tie ne tikai bagātina nacionālo un starptautisko historiogrāfiju, bet arī demonstrē zinātnieku

domāšanas un analīzes manieri, kas savukārt nosaka pagātnes sociālo procesu izziņas paņēmienus, dziļumu un novitāti.

Arheoloģiskajos izrakumos iegūtās liecības par apmēram sešus tūkstošus gadu senas apdzīvotības klātbūtni Baltijas jūras austrumdaļas piekrastē konfrontē zinātni ne tikai ar jautājumiem par dažādu materiālu apstrādes tehnoloģiju lietojumu, bet arī izaicina domāt par seno kopienu sociālajām praksēm. Šie izaicinājumi liek pārskatīt līdz šim uzkrātā artefaktu materiāla, piemēram, keramikas fragmentu, kuri iegūti Sārnates, Siliņupes, Pūrciema un citās Rīgas jūras līča piekrastes tuvumā lokalizētās neolīta apmetnēs, izveidotās tipoloģijas principus un datējuma skalas. Šādi, piemēram, ar ^{14}C datējuma metodes palīdzību, ir iespējams jauns skatījums uz Rietumlatvijas piejūras apmetņu vidējā neolīta hronoloģiju (*Valdis Bērziņš*).

Politiskas karjeras iespēja sociāli aktīviem un uzņēmīgiem indivīdiem palielinās, piemēram, ģeopolitiskas krīzes un apdraudējuma apstākļos, kā tas ieraugāms Inflightijas muižnieka Jana Vilhelma Plātera (1676? – 1757) gadījumā. Viņa reputāciju formēja ne tikai Polijas-Lietuvas politiskajā elitē pārstāvētā prokrieviskā virziena vadītāja loma. Plātera klātbūtne kopvalsts diplomātisko attiecību peripetijās Lielā Ziemeļu kara laikā (1700–1721) ļauj ieraudzīt ietekmīgu politikas spēlētāju, kurš ne tikai prasmīgi un reizē savtīgi spēja risināt Vidzemes teritoriālās piederības jautājumus starpvalstu sarunās un veidot savas dzimtas sociālo kapitālu, bet vienlaikus gudri prata Polijas Seimā reprezentēt Inflightijas (Latgales) muižniecības poliskās intereses (*Edvards Seliška*).

Latvijas Neatkarības karš (1919–1921) visaptveroši ietekmēja jaunās Eiropas valsts veidošanos un formēja jaunu kolektīvo pieredzi, piemēram, saskarsmē ar karagūstekņiem un uz aizdomu pamata aizturētām personām. Ap tūkstoš šādu cilvēku kara laikā bija nokļuvuši Vidzemes–Latgales gūstekņu nometnē, ko dokumentē aizturēto personu lietas. Līdz šim nepētītais vēstures avotu korpuss atklāj ļoti daudz vērtīgu detaļu par aizturēto personu etnisko, sociālo un teritoriālo izcelsmi, izglītību un nodarbošanos un ļauj veidot atsevišķo grupu – karagūstekņi, bēgļi, frontes pārnācēji vai arestētas personas – sociālo portretu. Avotu materiāla analīzes rāda ne tikai kara apstākļu ietekmētas uztveres un tiesiskās prakses nianšes, bet arī atklāj jaunas zināšanas par Vidzemes–Latgales gūstekņu nometnes darbību, karagūstekņu pārvaldību Latvijas armijā un par iesaistītajām varas struktūrām (*Daniela Rihtere*).

Jautājums par kolektīvo un indivīda vainu un atbildību Latvijas ebreju holokausta izpētes kontekstā ir būtisks faktors, kas ietekmējis gan vēsturnieku darbu, gan sabiedrības uztveri par pētījumu rezultātiem, kā liecina vācu historiogrāfijas analīze. Holokausts Latvijā, pateicoties arhīvu plašākai pieejamībai kopš 20. gadsimta 90. gadu sākuma, vācu historiogrāfijā ir viena no lielajām izpētes

tēmām par nacisma noziegumiem Otrā pasaules kara laikā. Polemikas akcenti vācu historiogrāfijā 20.–21. gadsimtā Latvijas gadījuma izpētē izceļ galvenokārt faktus par kolaborāciju un noziegumiem pret civiliedzīvotājiem nacistu okupācijas laikā, bet vāji izgaismo kontekstu – sabiedrības sociālo un kultūras specifiku. Zinātnisko izpēti ietekmē arī tas, ka atmiņas kultūrā holokausta tēma Latvijā ir politiski un emocionāli konfliktējoša un joprojām tiek uztverta pretrunīgi (*Tilman Plath*).

Zinātnes politiskā un sociālā vieta Latvijā pirmajos gados pēc Otrā pasaules kara, it sevišķi humanitāro zinātņu sovjetizācijas process līdz šim ir pētīti vāji. Pieturas punktus detalizētai izpētei, kuras fokusā ir toreiz Piebalgā notikušo etnogrāfisko ekspedīciju savāktais materiāls, pētnieku rakstītie teksti, ideoloģiskie nosacījumi un zinātniskā darba organizācija, dod mākslinieka Jēkaba Strazdiņa (1905–1958) ap 1947. gadu ekspedīcijas laikā darinātie sēpijas zīmējumi. Šīs ekspedīcijas kopš 1946. gada vadīja vēsturniece un etnogrāfe Daina Zemzare (1911–1971), lai vāktu materiālus par amatniecību Piebalgas zemnieku saimniecībās. Atskaites un piezīmes par ekspedīciju gaitu un iegūtajām ikdienas dzīves liecībām rāda, kā zinātniskais darbs pirmajos pēckara gados tika pakļauts un pielāgots padomju ideoloģijas dogmatikai un kā šī sistēma, uzraugot un sodot, salauza jaunu zinātnieku dzīves (*Jānis Kalnačs*).

Vēsturiskais konteksts, kurā ierakstās divu līdz šim nezināmu 1938. gada novembrī fiksētu sarunu ar Kārli Ulmani un Vilhelmu Munteru atreferējumi, ļauj detalizētāk skaidrot abu politiķu kļūdaini izvēlēto uzvedību Latvijas ārpolitikā, proti, pielāgošanās taktiku turpmākajos gados – 1939.–1940. gadā. Pēc Minhenes vienošanās (30.09.1938.) arī Ulmanim un Munteram bija “pielipusi” maldinoša cerība, ka piekāpšanās nacistu režīma Vācijas agresīvās ārpolitikas spiedienam Sudētijas jautājumā ir “vienīgā” izvēle, kas ļaus nodrošināt Eiropā ilgstošu mieru. Abu ziņojumu autors Demarī Bess (*Demaree Bess*, 1893–1962) bija ieradies Rīgā 1938. gada rudenī ASV laikraksta “The Saturday Evening Post” uzdevumā. Novembrī, ar dažu dienu starpību, viņš intervēja Ulmani un Munteru. Abas intervijas, kuras toreiz kalpoja ASV diplomātiskā dienesta iekšējām vajadzībām un publikāciju ASV dienas presē nepiedzīvoja, atklāj nezināmas un maz zināmas detaļas par Ulmaņa un Muntera priekšstatiem par autoritāro sistēmu Latvijā, starptautisko politiku un attiecībām ar PSRS. Augsta zinātniskās izziņas vērtība ir korespondenta Besa spriedumiem par Ulmaņa vadonības ideju un izveidotās valsts pārvaldes kārtību pēc parlamentārās demokrātijas atcelšanas 1934. gadā, tās raksturu un vietu Eiropas autoritāro valstu ainavā. Šie vēstures avoti, kas šodien glabājas ASV Nacionālajā arhīvā Vašingtonā, Valsts departamenta dokumentu kolekcijā, ir publicēti angļu un latviešu valodās ar zinātnisko komentāru (*Ēriks Jēkabsons*).

Rubrikā "Sarunas par vēsturi" ar ievelkošu vieglumu ir iespējams sekot argumentācijai, kas pārliecina, ka viduslaiki ir klātesoši Eiropas moderno sabiedrību atmiņas kultūrā un pagātnes refleksijā. Viduslaiku zinātniska izpēte ir akadēmiska pagātnes refleksijas forma, kas liek uzdot jautājumus un meklēt atbildes ne tikai par vēstures avotu kritiku, bet arī par vēsturnieka pieredzi un ietekmju kopumu, kuras māca un nosaka, kā saprast, just un domāt viduslaikus. Citādība, kas atklājas viduslaiku sabiedrībās – laika un telpas uztverē, sociālo un emocionālo attiecību konvencijās, dievišķā un cilvēku, vecāku un bērnu attiecībās, politikas rituālos –, atgādina šodien par aizspriedumiem: līdz pat 21. gadsimtam tieši aizspriedumi noteica Eiropas populārajās un augstajās kultūrās atsvešinātību un pat noliegumu pret šo tālo pagātņi. Vēstures zinātne māca ne tikai lasīt un tulkot pagātnes sociālo kultūru kodus, bet arī pieņemt viduslaikus. Šādas pieņemšanas un pietuvināšanas ceļš pie šodienas sabiedrībām, kā liecina modernās zinātnes pieredze, Eiropas sabiedrībās ir bijis atšķirīga garuma, taču tas liek mainīt attieksmi pret viduslaiku citādību, un tas kļūst iespējams, rakstot viduslaiku vēsturi (*Edgars Engīzers, Ilgvars Misāns*).

Nesen publicētu un svarīgu grāmatu recenzijas par Dobeles 14.–17. gadsimta iedzīvotāju apbedījumu arheoloģisko izpēti un sociālās un kultūras dinamikas rekonstrukciju, par pareizticību Baltijas jūras reģionā kā daudzveidīgu un polemisku parādību cilvēku, vietu un praksi 19.–20. gadsimta institūciju noteikto normu, sociālo un politisko attiecību kontekstā, par sievietēm Lielbritānijas valsts pārvaldē (1870–1938) un viņu karjeras iespējām kā neuzrakstītu sociālo reformu un līdztiesības vēsturi un biogrāfiskā vēstījuma žanru, kas atklāj personu institucionālās attiecības, atgādina par zinātnes iespējām un jauniem pētījumiem.

Katram *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāla* numuram ir savs radīšanas stāsts. Tas sākas ar labiem nosacījumiem, nodomiem un apņemšanos, ka "viss būs labi", bet darbs ar tekstu un manuskriptu pārsteidz ar izaicinājumiem, laiks nesaudzīgi zūd, un šaubas ievēl meklējumos pēc labākās izklāsta formas kā apburtajā lokā. Iespējams, ka jāklausa izjūtai, kad teksts un šaubas ir jāatlaiž. Atlaižot viss notiek viegli. Un darbs ir paveikts. Lielu paldies es vēlos teikt visiem autoriem un autorēm par vērtīgiem un interesantiem tekstiem, kā arī par Jūsu atsaucību, pacietību un sapratni, ko apliecinājāt nogurdinošajā redakcionālajā procesā. Par neatsveramu atbalstu darbā ar tekstiem, nenogurstoši, pacietīgi un iecietīgi sekojot līdzī stilam un pareizrakstībai, esmu parādā pateicību latviešu valodas literārajai redaktorei Inārai Stašulānei un angļu valodas literārajai redaktorei Antrai Legzdiņai, un, protams, kā arvien augstu vērtēju Latvijas Universitātes Akadēmiskā apgāda personāla un Latvijas Universitātes atbalstu. Ar palāvību raugos tuvākajā nākotnē, jo nākamo žurnāla numuru, ar mīlestību pieskatot, gatavos Eva Eihmane un mans laiks galvenā redaktora amatā būs beidzies.

Godātās lasītājas un lasītāji, es aicinu Jūs ļauties šajā numurā publicētajiem tekstiem, nesasteigtas lasīšanas valdzinājumam un atklāt Latvijas un Eiropas pagātnē nezināmo un aizmirsto. Ja tagadnes izvēļu emocionāli uzkarsētajā gaisotnē, sarunu un viedokļu troksnī Jums šķiet, ka “mūsu dzīvē” nav vietas zinātnei, tad vēstures zinātne piedāvā mums tieši tagad un šeit iespēju sarunāties un domāt, argumentēt un strīdēties par pagātņi un to skaidrojošajiem naratīviem, tā ļauj būt mums brīviem.

THE PAST, HISTORY AND 'TRUTH': SCIENCE AND THE NATIONAL INTEREST IN A COMPLEX TRIANGULAR RELATIONSHIP

If the proximity of war and protracted uncertainty are blurring the colours in the palette of our present-day sensibilities, then people are beginning to believe in miracles. Magical realism is back in vogue, whilst rationality recedes into the shadows. Amidst strings of numbers and loud rhetoric, the saviours recite prose in a minor key about 'the national interest'. In this emotionally charged atmosphere and clamour of opinions, there seems to be no place for science. In defending their own interests, the sciences of history will once again have to confront their own archetypes – the past, history and 'truth' – and, in the manner of magical realism, declare: 'history', precisely at this moment and in the context of 'national interests', is a national priority. Rationality reminds us that science, in Latvia too, ensures the continuity of state functions. What distinguishes science from other spheres of 'reason' is that it is discursive by nature, and it is precisely this characteristic that determines why it is capable of generating unique solutions in response to the challenges of the present. The present day adds that the study of history is a strategic resource for the nation's sustainability. It is likely that, in Latvia too, the truth of this assertion needs no proving.

Expectations and demands seem to set the science of history apart from elitist complexity, as 'history' must be 'true'. Truth and history form a complex pair of relationships. If this is accompanied by the 'past', as collective popular perceptions remind us, then within this triangular relationship ideas are born of heroes of noble morality and ethical conduct, and of victims of 'historical' injustice. If we consider the process of scientific research, then the 'product' – the information obtained through analysis – must be reliable. Working with evidence from the past, or artefacts, requires a clear and confident articulation of the concepts underlying research methods and tools.

The science of history conceptualises the process of understanding societies in the past with the aid of the aforementioned triad – the past, history and truth; the experience of ancient, medieval and modern historiography reminds us that there is a constant tension in the relationship between these three representations

of knowledge. Collective expectations and popular perception reduce the aim of historical knowledge to a 'narrated truth'. It is precisely 'truth', as a philosophically ambivalent category, that makes it impossible for the historical narrative, as a story based on 'facts', to be bound by such an ethical imperative.

It is impossible to return to the past; the consequences of what has happened can no longer be changed; all people grow old and die – that is the truth. It serves as a reminder of our limitations and brings expectations face to face with reality. These reminders seem to bring the past and the present closer together as an experience of poetic expression. The past, as described and depicted by 'history', reveals itself as a text and as a 'screen' for the social projections of the present, upon which we see what we expect. If expectations adapt our perception to the possibility that boundaries can be abolished and truth subjected to the miraculous, then the past and history merge. That is why history offers solace and evokes in the collective 'memory' the seemingly well-known fact that people have believed in the story of immortality. If, through misunderstanding or habit, we assume that history preserves reliable imprints of the past, and that written historical sources are 'mirrors' of the past in which 'truth' can be glimpsed, then perhaps everything our imagination yearns and hopes for could be possible – including immortality.

History is not what was, but rather what people think of the past today and now, and how they perceive and feel it. Historians and their works often and thoughtlessly declare their intention and the goal to be achieved – history must tell the 'truth'. Such an intention is noble but misleading, and the goal is unattainable. If history were a 'keyhole' through which one could peer into the past, then 'we' would see ourselves.

The conviction, underpinned by collective perceptions, that knowledge of the past – or 'history' – as consumed by a community profoundly influences and shapes its identity, sense of cultural belonging, political self-determination, and so on, is not questioned as true. The weak point of this seemingly stable and enduring notion, when viewed through the watchful and critical eye of society, is concealed like Achilles' heel; for, namely, knowledge of the past – the latter being unchangeable – is in fact subject to change when subjected to scientific scrutiny; it must be renewed and supplemented. Science ensures this process. Knowledge is a construct of the mind; that is precisely why it is subject to deconstruction. Knowledge, if we accept the assertion that it is information accumulated over the long term and describing the experience of collective learning, has its own price, just like any commodity. This product of science, therefore, must be of high quality, even if demand for it is low today.

The art of convincing others of the truth of knowledge and evidence in science is a complex and invaluable skill, which manifests itself in a specific

code – a language understood only by those within the field or by other thoughtful individuals. Viewed from the outside, this art may seem playful and elegant, executed without any apparent effort. However, the reasoning used to justify statements, assertions and the logic behind the sequence of so-called 'facts' forms the foundation of this art. This enables us to distinguish and recognise the strengths and weaknesses in the 'architectural' and 'constitutional' structures of authorities, and to ask whether these authorities have been guided and shaped by ideological or scientific ambitions.

What authorities and reliquies have in common is that, for a time – when social conditions are favourable – collective perception is shaped by faith, whilst rationality takes a back seat: both are perceived as true until doubt and scepticism become the measure of all things. Narratives of the past, shaped by nationalist ideologies – particularly in history – are, even if their creators, proponents and communicators reside in relatively or markedly different social systems, similar in their orientation and purpose, namely, they understand history as an instrument of political power through which the system of social and state relations can be changed.

The science of history is an evidence-based field of knowledge, distinguished from the natural sciences only by its research methods and terminology. This is precisely why academic 'history' has the potential to be credible and must be truthful; in other words, it is a free space where no tribute is paid to political doctrines, and where there are no deliberate distortions or lies. In the context of today's political and geopolitical challenges, academic 'history' is not only a manifestation of scientific potential and a tool for strategic communication, but also a demonstration of society's capacity for action. The aims of the discipline of history and society's expectations will differ if we measure them against the descriptive categories of collective historical memory: the past, history and 'truth'.

If this difference – which can be rationally explained and is present in every society – is, due to a naïve misunderstanding, the criterion by which conformity with the national interest is measured, then such an approach to the relationship between science and state institutions loses its rational basis. The axiom that science is expensive brings us back to reality. Continuity in funding for science is a long-term capital investment. Expertise developed in Latvia in any scientific field will be expensive, but certainly cheaper than imported expertise, for which we will end up paying more. Long-term investments will prove their worth in the future, even if they may seem unnecessary today.

One of the key prerequisites for successful and discursive communication is the presence of the voice of science in an open society. In other words, the knowledge generated and critically evaluated by science shapes and constitutes a multi-voiced space of communication that constructively reflects reality. Science

lends this space dynamism and resilience against distortions and lies cloaked in the rhetoric of 'science' and 'truth'. The aim of aggressive propaganda is to alienate the national community from itself and to deny its very existence.

The current state of affairs, in the context of the relationship and responsibilities between science and society, raises uncomfortable and urgent questions: Do deliberately manipulated knowledge and narratives about the past pose a threat to public safety? Is science a resource for national security? Is the sustainability of society and the state possible with a science that is underfunded and restricted in its ability to act? Is the science of history in Latvia today prepared to respond to aggressive propaganda campaigns? Is the level of knowledge and understanding of past processes within Latvian society such that the social environment and the national community possess resilience against disinformation – the ability to recognise it and assess it as false?

Science is, and always will be, complex. If 'we' want things to be 'simple and understandable', then magical realism will be our final destination. Science – and therefore the study of history as well – must be uncomfortable; it must not be complacent or docile. Science that is as docile as a pet slip into apathy, grumbles listlessly and becomes mired in stagnation; it ceases to be independent, creative, innovative, provocative and competitive. Work in science is not a hobby that can be pursued 'for free' or on a self-funded basis, and which allows one to 'kill time', if state institutions formally expect measurable performance indicators. This work either grinds to a halt or takes on strange and non-academic forms when the stated intentions of the political elite are followed by cuts in funding.

Academic freedom and democracy are closely linked to the free choice of research topics. Freedom in science exists in close symbiosis with state funding – if this is reduced to a 'bare minimum', science becomes susceptible to manipulation and certain very important research projects fail to materialise. Ironically, one might say that, in this way, if scientists are aware of their dependence on the views of the political elite and prevailing public sentiment, science and scientists can be made – or forced – to serve the public interest. If prevailing public opinion dictates decision-making, whilst legal regulations fails to ensure the independence of the mechanisms and scale of funding for competitive science and fails to protect it from populism, then science becomes ideological. Would this spell the decline of the humanities and other sciences? Only under totalitarianism and authoritarianism does the state – or, by extension, the political elite – determine what is to be researched and how: history becomes a tool of ideological manipulation and discredits itself as a discipline, along with the intellectuals who represent it.

Science should occupy a special place within the landscape of the nation's social needs, to which society grants a special status for its own benefit, thereby

protecting it from hasty, incompetent and irrational actions and decisions. This sphere should be specially protected, like a nature reservation, where trees must not be felled arbitrarily, even if the winter is harsh and there is no fuel nearby.

This issue of the *Journal of the Institute of Latvian History* brings together new research offering an original take on seemingly well-known topics of study, to which the authors bring a fresh angle and offer a previously untried perspective, drawing our attention to details, uncover and integrate into their work little-known or hitherto unused written and visual historical sources and other artefacts of the past. The findings of these studies are undeniably interesting; they not only enrich national and international historiography but also demonstrate the scholars' modes of thought and analysis, which in turn determine the methods, depth and originality of our understanding of past social processes.

Evidence uncovered during archaeological excavations of human settlement dating back some six thousand years along the eastern coast of the Baltic Sea not only confronts science with questions regarding the use of various material processing technologies but also prompts reflection on the social practices of ancient communities. These challenges necessitate a re-examination of the artefact material accumulated to date – such as pottery fragments recovered from Neolithic settlements at Sārnate, Siliņupe, Pūrciems and other sites located near the coast of the Gulf of Riga – as well as the principles of the established typologies and dating scales. Thus, for example, with the aid of the ¹⁴C dating method, it is possible to gain a new perspective on the Middle Neolithic chronology of the coastal settlements in Western Latvia (by *Valdis Bērziņš*).

Opportunities for a political career for socially active and enterprising individuals increase, for example, in times of geopolitical crisis and threat, as can be seen in the case of the Inflantian nobleman Jan Wilhelm Plater (1676? – 1757). His reputation was shaped not only by his role as the leader of the pro-Russian faction within the Polish–Lithuanian political elite. Plater's involvement in the vicissitudes of the Commonwealth's diplomatic relations during the Great Northern War (1700–1721) reveals him to be an influential political player, who not only skilfully – and at times self-servingly – managed to resolve issues concerning the territorial status of Vidzeme in international negotiations and to build his family's social capital, but who also shrewdly represented the political interests of the Inflantian (Latgale) nobility in the Polish Sejm (by *Edvards Seliška*).

The Latvian War of Independence (1919–1921) had a far-reaching impact on the formation of the new European state and shaped a new collective experience, for example, in dealings with prisoners of war and persons detained on suspicion. Around a thousand such people were held during the war at the Vidzeme–Latgale prisoner-of-war camp, as documented in the files of those detained. This

previously unexplored body of historical sources reveals a wealth of valuable details regarding the ethnic, social and regional origins, education and occupations of those detained, and enables the creation of a social portrait of individual groups – prisoners of war, refugees, those returning from the front, or arrested persons – to draw up a social portrait. Analysis of the source material not only reveals the nuances of perceptions and legal practices influenced by wartime conditions but also brings to light new insights into the operation of the Vidzeme–Latgale prisoner-of-war camp, the management of prisoners of war within the Latvian army, and the power structures involved (by *Daniela Rihtere*).

The question of collective and individual guilt and responsibility in the context of research into the Holocaust of Latvian Jews is a key factor that has influenced both the work of historians and the public's perception of the research findings, as evidenced by an analysis of German historiography. Thanks to the wider availability of archives since the early 1990s, the Holocaust in Latvia has become one of the major research topics in German historiography concerning Nazi crimes during the Second World War. The focal points of debate in German historiography in the 20th–21st centuries regarding the study of the Latvian case primarily highlight facts about collaboration and crimes against civilians during the Nazi occupation, whilst shedding little light on the context – the social and cultural specificities of society. Scholarly research is also influenced by the fact that, within the culture of remembrance, the subject of the Holocaust in Latvia is politically and emotionally contentious and continues to be viewed with ambivalence (by *Tilman Plath*).

The political and social role of science in Latvia in the early years following the Second World War, and particularly the process of the Sovietisation of the humanities, has so far been poorly researched. The starting points for a detailed study, focusing on the material gathered during the ethnographic expeditions that took place in Piebalga at that time, texts written by researchers, the ideological conditions and the organisation of scientific work, are provided by the sepia drawings created by the artist Jēkabs Strazdiņš (1905–1958) during an expedition around 1947. These expeditions were led from 1946 onwards by the historian and ethnographer Daina Zemzare (1911–1971) with the aim of collecting material on craftsmanship on farms in Piebalga. Reports and notes on the progress of the expeditions and the evidence of everyday life gathered reveal how scientific work in the early post-war years was subjugated to and adapted to the dogmas of Soviet ideology, and how this system, through surveillance and punishment, shattered the lives of young scholars (by *Jānis Kalnačs*).

The historical context in which the transcripts of two previously unknown conversations between Kārlis Ulmanis and Vilhelms Munters, recorded in

November 1938, are set allows for a more detailed explanation of the misguided conduct of both politicians in Latvia's foreign policy, namely, their tactic of accommodation in the subsequent years of 1939–1940. Following the Munich Agreement (30 September 1938), Ulmanis and Munters, too, had been 'gripped' by the misguided hope that yielding to the pressure of the Nazi regime's aggressive foreign policy regarding the Sudetenland issue was the 'only' choice that would ensure lasting peace in Europe. The author of both reports, Demaree Bess (1893–1962), had arrived in Riga in the autumn of 1938 on assignment for the US newspaper *The Saturday Evening Post*. In November he interviewed Ulmanis and Munters, within a few days of each other. Both interviews, which at the time were intended for the internal use of the US diplomatic service and were never published in the US daily press, reveal unknown and little-known details about Ulmanis' and Munters' views on the authoritarian system in Latvia, international politics and relations with the USSR. Correspondent Bess assessments of Ulmanis' concept of leadership and the system of state administration established following the abolition of parliamentary democracy in 1934 – its nature and place within the landscape of Europe's authoritarian states – are of great scholarly value. These historical sources, which are now held at the US National Archives in Washington, D.C., within the State Department's document collection, have been published in English and Latvian with scholarly commentary (by Ēriks Jēkabsons).

In the section 'Discussing History', the argument – which convincingly demonstrates that the Middle Ages are ever-present in the culture of memory and reflection on the past within modern European societies – is presented with captivating clarity. Scholarly research into the Middle Ages is an academic form of reflection on the past, which prompts us to ask questions and seek answers not only regarding the criticism of historical sources, but also concerning the historian's experience and the set of influences that shape and determine how we understand, feel and think about the Middle Ages. The otherness revealed in medieval societies – in the perception of time and space, in the conventions of social and emotional relationships, in the relationships between the divine and humans, parents and children, and in political rituals – serves as a reminder today of prejudices: right up to the 21st century, it was precisely these prejudices that shaped the alienation and even rejection of this distant past within European popular and high cultures. The study of history teaches us not only to read and interpret the social and cultural codes of the past, but also to embrace the Middle Ages. As the experience of modern scholarship shows, the path of such acceptance and rapprochement with contemporary societies has varied in length across European societies; yet it compels us to change our attitude towards medieval

otherness, and this becomes possible through the writing of medieval history (by *Edgars Engīzers, Ilgvars Misāns*).

Reviews of recently published and significant books on the archaeological investigation of the burials of Dobele's inhabitants from the 14th to the 17th centuries and the reconstruction of social and cultural dynamics, on Orthodox Christianity in the Baltic Sea region as a diverse and contentious phenomenon involving people, places and practices within the context of institutional norms and social and political relations in the 19th–20th centuries, on women in British public administration (1870–1938) and their career prospects as an unwritten history of social reform and equality, and the genre of biographical narrative, which reveals individuals' institutional relationships, highlight the potential of scholarship and points to new avenues of research.

Every issue of the *Journal of the Institute of Latvian History* has its own story behind its creation. It begins with favourable conditions, good intentions and the resolve that 'everything will be fine', but working on the text and manuscript presents unexpected challenges; time slips away relentlessly, and doubts draw one into a never-ending search for the best way to present the material, as if caught in a vicious circle. Perhaps one must listen to one's intuition when it is time to let go of the text and the doubts. Once you let go, everything flows easily. And the work is done. I would like to express my heartfelt thanks to all the authors for their valuable and interesting texts, as well as for your responsiveness, patience and understanding, which you demonstrated throughout the gruelling editorial process.

For her invaluable support in working on the texts, tirelessly, patiently and kindly ensuring that the style and spelling were correct, I am indebted to Ināra Stašulāne, the literary editor for the Latvian language, and Antra Legzdīņa, the literary editor for the English language; and, of course, as always, I hold the staff of the University of Latvia Academic Press and the University of Latvia in the highest regard. I look to the near future with confidence, as the next issue of the journal will be lovingly overseen by Eva Eihmane, and my time as editor-in-chief will have come to an end.

Dear readers, I hope you find joy in discovering the worlds and people of Latvia's and the Baltic region's past through the texts published in this issue. The study of history offers you and us the opportunity to converse and reflect, to argue and debate about the past and the narratives that explain it; in this way, it allows us to be free.

© 2026 Andris Levāns, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0

International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)